

АРХИТЕКТУРА ГРАЂЕВИНА ЈАВНИХ НАМЕНА ИЗГРАЂЕНИХ У БЕОГРАДУ ОД 1868. ДО 1900. ГОДИНЕ (први део)

**PUBLIC BUILDINGS ARCHITECTURE
BUILT BETWEEN 1868 UNTIL 1900
(Part one)**

Апстракт

У раду су приказани основни токови преображаја Србије и њене престонице у последње три деценије 19. века, након остваривања делимичног националног ослобођења после вишевековне турске власти. Политичке и економске промене у Кнежевини, касније Краљевини, Србији утицале су на убрзани урбани преображај престонице и изградњу великог броја нових грађевина, посебно за смештај државних и друштвених установа. Изградња *Позоришта, Краљевог двора*, бројних министарстава, школа, хотела и других јавних здања донела је у српску престоницу нови дух градитељства, који је био под непосредним утицајем европске архитектуре историјских стилова. Кроз хронолошки приказ изградње најзначајнијих државних и друштвених грађевина и анализу њиховог архитектонског обликовања, у раду се излажу основне карактеристике српске архитектуре посматраног периода, значај појединих аутора и њихов однос према тадашњем европском градитељству. Тежња је била да се јасније сагледају одређене фазе кроз које је прошло архитектонско

Abstract

The main transformation courses in Serbia and its capital have been portrayed covering the period of the 19th century's last three decades, i.e. the aftermath of the partial national liberation from the centuries lasting Turkish occupation. Political and economic changes in the principedom and later the kingdom of Serbia prompted the capital's swift transformation and the construction of numerous edifices, especially those accommodating government or public institutions. The construction of the Royal Theatre, several Ministries, schools, hotels and other public edifices brought to the capital the new building spirit clearly influenced by the European historic style architecture.

Through a chronological overview of the major state-owned and public edifices construction and their architectural form analyses, some key characteristics of this period's architecture in Serbia have been elucidated, with reference to some authors' importance and their relationship with the European building art. The emphasis is put on the reflection of certain phases, which the architectural form had undergone at the end of the 19th century. The changes became manifest through the permanent enrichment of the architectural expression and the construction advancement, thereby achieving the European centres standing. The creation of closer links with the adjacent neighbourhoods, namely Zemun and Pancevo and subsequently with the broader European surroundings, particularly Budapest and Vienna, where most of the authors came from, introduced the European academic architecture spirit into Serbian architecture. However, in the first period, analysed in part one of this study, by the end of the 60s and during the 70s of the 19th century, because of adverse political and economic times, only a fairly small number of public edifices were built. Distinguished are the Theatre at the Stribol Gate, the new hotel At the Serbian Crown, and the hotel Russia, in whose formal expression the transitional phase characteristics might be discerned. Under the influence of the academic neo-renaissance, this period's essential trait was the interweaving of the new formal elements with the motifs of the previous romantic epoch.

Key words: *built heritage, public edifices, formal expression, and historic style architecture*

обликовање крајем 19. века.

Промене су се манифестовале кроз стално обогаћивање архитектонског израза и унапређење извођења, што је резултирало достизањем нивоа развијених европских центара. Успостављање непосреднијих веза са најближим сусетством, Земуну и Панчевом, а затим и ширим европским окружењем, посебно Пештом и Бечом, одакле су долазили аутори ових здања, уноси у српску архитектуру дух европске академске архитектуре. Међутим, у првом периоду, који се анализира у првом делу рада, крајем шездесетих и током седамдесетих година 19. века, због лоших политичких и економских прилика, изграђен је мали број јавних здања. Издвајају се *Позориште на Стамбол капији*, нови хотел *Код српске круне* и хотел *Русија*, у чијем обликовању уочавамо карактеристике прелазног периода, код кога се прожимају нови обликовни елементи под утицајем академске неоренесансне архитектуре с мотивима карактеристичним за претходну, романтичарску, епоху.

Кључне речи: *градитељско наслеђе, грађевине јавних намена, обликовање, архитектура историјских стилова*

УВОД - ПРЕОБРАЖАЈ СРБИЈЕ И ЊЕНЕ ПРЕСТОНИЦЕ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Последње три деценије 19. века посебно су биле значајне за развој Србије јер је она 1867. године, када је кнез Михаило Обреновић од турског султана добио на управу и чување српске градове, остварила делимично национално ослобођење после вишевековне турске власти. Обе деценије биле су обележене владавином династије Обреновић која је наставила са напорима ка остварењу политичке независности, ослобађању осталих српских територија и приближавању развијеним европским земљама. После преране смрти кнеза Михаила, убијеног у атентату маја 1868., на власт је дошло намесништво и малолетни престолонаследник Милан Обреновић, а 1869. донет је нови устав који је омогућио трансформацију земље у наследну, уставну и парламентарну монархију. Кнез Милан је преузео управљање кнежевинама 1872. и наставио са акцијама ка ослобођењу јужних крајева Србије, што је довело до ратних сукоба са Турском 1876-78. После извојеване победе, припајања нових територија и признавања потпуне државне независности младе кнежевине на Берлинском конгресу, кнез Милан се 1882. прогласио за краља и започео економски и друштвени преображај земље. И поред оствареног напретка, у Србији је расла политичка нестабилност која је довела до краљеве абдикације, у корист малолетног сина Александра, а власт је поново преузело намесништво. Политичке размирице су се још више заостриле априла 1893., када је краљ Александар насилно преузео власт, а кулминирале су 1903. његовим убиством.

Наведени бурни политички догађаји, који су обележили последње деценије 19. века, негативно су утицали на опште стање у Србији, али су, ипак, били праћени постепеним друштвеним и економским преображајем земље, нарочито после завршетка рата са Турском и њеног проглашења за краљевину. Србија се у свом развоју ослањала на Аустро-Угарску монархију, која је уживала бројне економске повластице. Значајну улогу у трансформацији и економском јачању српских градова имала је изградња железничке пруге од северне до југоисточне границе (започета 1881), која је допринела урбанизацији српских градова и њиховом економском јачању.

Убрзани развој трговине и саобраћаја посебно је истакао значај Београда, који је постао средиште увозно-извозне трговине, индустрије и

банкарства. Забележено је и велико улагање страног капитала у развој цигларске и текстилне индустрије, производњу металне робе и ливнице гвожђа, кланичку индустрију, пиваре и сл. Економски напредак је утицао на стални раст броја становника у престоници, а највећи прилив је остварен током осамдесетих година из Аустро-Угарске и крајева под турском влашћу.¹

Политичке и економске промене допринеле су друштвеном напретку земље. Донет је низ мера ради боље организације образовања и здравствене заштите грађана. Одређени помаци остварени су и на пољу науке и културе - Народни музеј је одвојен од Народне библиотеке, основана је Српска краљевска академија наука и уметности (1886), а културни живот престонице обogaћен је изградњом Позоришта.

Општи политички, економски и културни преображај донео је корените промене урбане структуре и изгледа Београда. Идеје о урбаном преображју старе *Вароши у Шанцу* које је 1867. изнео Емилијан Јосимовић² нису биле званично прихваћене од држане управе, али су утицале на покретање нове урбанистичке политике и великих захвата у реконструкцији старих делова града. Томе је допринело и исељавање муслиманског становништва од кога је држава откупила поседе, те је могла да започне регулацију улица, рушење оронулих турских кућа и изградњу нових државних и друштвених здања. Процес урбане трансформације је у почетку захватио простор београдског гребена, дуж кога је регулисана нова *Кнез Михаилова улица*, простор око *Велике пијаце* (дан. Студентски трг), око *Стамбол-капије*, где је формиран *Позоришни трг* (дан. Трг републике) и Дунавску падину. Веза старе *Унутрашње вароши* с новим деловима града на западном *Врачару* остварена је просецањем нових саобраћајница преко некадашњег *Шанца* и њиховим спајањем са *Теразијама*. Бројни страни путници који су боравили у српској престоници почетком седамдесетих година (Јан Неруда, Луј Леже, Густав Раш, Феликс Каниц и др.) забележили су у својим путописима њен брзи преображај из запуштене оријенталне вароши у савремени европски град.³

До краја седамдесетих година 19. века град је заузео велику територију и даље се непрестано ширио. Београдска општина је почетком осамдесетих година покренула питање утврђивања граница града, односно површине коју је она дужна

да комунално уреди и опреми, као и питање израде ситуационог плана целе вароши. Утврђивање територије града било је дуготрајно и завршено је 1888. усвајањем границе градског реона, од железничког моста на Сави, преко почетка *Железничке улице* (дан. Сарајевске), *Лаудоновог шанца*, *Београдске улице*, *Тркалишта* (код дан. Правног факултета), *Ратарске улице* (дан. 27. марта), до *Видинске улице* (дан. Душанове и Џ. Вашингтона). Већ 1890. ова граница је проширена до дан. Мостара, Светосавског платоа, и улица Гробљанске, Цвијићеве и Ђ. Ђаковића.⁴

Ток регулације и изградње града забележио је деведесетих година у својим сећањима Феликс Каниц. Он запажа да је изграђена "... читава мрежа праволинијских и изванредно поплочаних улица, са електричним осветљењем, са дивним државним зградама и лепим приватним кућама, мрежа која - испресецана дрворедима, скверовима и трамвајским линијама - већ читаву деценију достојно ставља Београд у ред млађих европских престоница и привлачи већ многе странце да се у њему трајно настане."⁵ Очито да је Београдска општина предузимала обимне радове у циљу што бољег уређења града и подизања нивоа његове комуналне опремљености, како би га што више приближила стандарду уређености већих европских градова.⁶

Брзом развоју и изградњи Београда знатно је допринела развијена државна и општинска техничка служба, која се бавила проблемима грађевинарства, и доношење низа законских прописа о уређењу вароши и изградњи државних и приватних зграда. Министарство грађевина, основано 1863. године, имало је Инжењерско одељење, које се бавило пословима регулације и комуналног опремања, и Архитектонско одељење, које се бавило израдом пројеката и изградњом "*државних и народних зграда*". У Архитектонском одељењу су радили у то време најзначајнији српски архитекти, рођени у Србији и Аустро-Угарској, а школовани на страним школама. Што се грађевинске регулативе тиче важили су: *Закон о подизању јавних грађевина* (1865) и *Закон о местима* (1866). Пред сам крај века донети су прописи који су регулисали изградњу у самој престоници - *Грађевински закон за варош Београд* (1896) и *Грађевински правилник за варош Београд* (1897). Јављају се и први закони којима се регулише изградња појединих врста јавних зграда, као што је *Правилник о грађењу школских зграда* (1893). За градитељство су били значајни и *Закон о овлашћеним инжењерима и*

архитектама (1894) и *Правилник о Грађевинском савету* (1899), највишем стручном телу у области грађевинарства које је усвајало све пројекте за државне и друштвене зграде.⁷

На знатан напредак грађевинарства утицао је и развој грађевинског и архитектонског образовања, које се све више усавршавало у тежњи да се достигне ниво иностраних техничких високих школа. После прерастања Лицеја у Велику школу (1863) и осамостаљивања посебног Техничког факултета, створени су услови за успешније образовање будућих градитеља у земљи. Ипак, архитектонско образовање је на Техничком факултету и даље је било релативно скромно те су дипломирани инжењери одлазили, најчешће као државни стипендисти, на даље школовање из области архитектуре у стране, претежно немачке техничке високе школе у Минхену, Карлсруеу и Берлину. Тек после формирања посебног Архитектонског одсека (јануара 1897), омогућено је садржајније образовање младих архитеката у Србији.⁸

ИЗГРАДЊА ГРАЂЕВИНА ЈАВНИХ НАМЕНА

Седамдесетих година (до 1878) темпо изградње здања за смештај државних и друштвених установа био је релативно спорији због рата са Турском. Тада су се, углавном, градиле и адаптирале војне зграде.⁹ По завршетку ратних сукоба, почетком осамдесетих година, а нарочито током деведесетих, грађевинарство се знатно брже развијало, на шта је утицало већ поменуто побољшање економских прилика, доношење одређених законских прописа и повећање броја стручних грађевинара и архитеката.

Много боље и лакше било је и снабдевање грађевинским материјалом. У Београду је отворен велики број занатских радионица за израду финих грађевинских радова, столарије и браварије.¹⁰ Значајно је да се јавља употреба бетона (мада је он коришћен врло ретко) и осталих савремених материјала.¹¹ Повећани обим изградње довео је до формирања новчаних завода и друштва који су учествовали у финансирању изградње значајнијих грађевина.¹²

Једно од првих значајних здања подигнутих крајем шездесетих година било је *Позориште*, чија је изградња покренута почетком те деценије, уз велико залагање кнеза Михаила Обреновића. После напуштања идеје о изградњи зграде на

старим темељима на *Зеленом венцу*, 1868. године изабрана је нова локација код старе *Стамбол-капије* (дан. Трг републике).¹³ Израда пројекта и реализација зграде били су поверени младом инжењеру Министарства грађевина Александру Бугарском, који се тек доселио у српску престоницу.¹⁴ Сматра се да је, према жељи кнеза Михаила, извођење било поверено грађевинару Јосифу Штајнлехнеру, који је током педесетих и шездесетих година градио сва важнија државна здања у престоници.¹⁵ Прва позоришна представа у новој згради одржана је окобра 1869., а касније су вршене мање адаптације и доградње ради повећања функционалности простора.¹⁶ Мада је грађена рационално, од скромних материјала, водило се рачуна да буде функционална и добро технички опремљена.¹⁷ У односу на тадашња европска позоришта, она је била веома скромна, али у складу са степеном развоја младе кнежевине. За стране путнике она је била "*лепа мала кућа*" (Х. Вивијен), а Феликс Каниц је сматрао да се о самој згради "*..као уметничком делу не може много рећи .. прилично прозаична грађевина која одговара времену када Београд није имао чести-то школованог архитекту..*".¹⁸

Почетком осамдесетих година, иако су се услови у земљи постепено поправљали, она још увек није била довољно финансијски снажна да би могла предузимати обимнију изградњу нових зграда за смештај јавних институција. Зато је за заседања Народне скупштине 1882. изграђена скромна привремена зграда у *Абајијској чаршији*, која је била од бондручне конструкције.¹⁹

Убрзо након проглашења краљевине започиње период у коме се гради велики број репрезентативних државних здања. Она су, захваљујући бољим материјалним условима и овладавању новим градитељским техникама, била знатно солидније израде, већих волумена и богатије архитектуре. У оквиру дворског комплекса на Теразијама се, поред *Старог конака* - старе краљевске резиденције, 1881-84. године гради нови *Краљев двор*.²⁰ Лоциран је на углу дворског комплекса, у једној од главних градских улица (дан. Српских владара), с главним улазом окренутим ка простору *Дворске баште*. Била је планирана реконструкција целокупног комплекса, која је предвиђала рушење *Старог конака* и *Дворца за престолонаследника Михаила* (према Ф. Каницу) и изградњу нових крила двора на њиховом месту, како би се остварио монументални академски концептиран ансамбл.²¹

Од нових зграда за смештај државних установа изграђено је *Министарство правде* и *Кварт*

теразијски (1882-83)²², у непосредној близини Двора, према пројекту Светозара Ивачковића и Јована Суботића, и *Дражави савет* и *Главна контрола* (1889)²³ у Кнеза Милоша улици, према пројекту Душана Живановића.

Свакако једна од најзначајнијих грађевина изграђених у овом периоду била је *Железничка станица*, подигнута 1884. године према пројекту једног бечког архитекте²⁴, који је у Министарству грађевина разрадио Драгутин Милутиновић.

Једна од тада, а и данас, најлепших грађевина у српској престоници била је *Палата Народне банке краљевине Србије у Дубровачкој улици*²⁵, код Саборне цркве, започета у пролеће 1888. и завршена септембра 1889. године, према пројекту бечког архитекте Константина Јовановића. У исто време је изграђена зграда још једне новчане институције - *Београдске задруге* у Јакшићевој улици.²⁶

За смештај образовне установе *Дома Светог Саве*, изграђена је 1889-90. зграда у тадашњој Видинској улици²⁷, према пројекту Јована Илкића.

Експанзија грађевинарства наставља се и током последње деценије века када је изграђен велики број разноврсних грађевина за смештај државних и јавних институција.

Војне зграде су и даље биле грађене у оквиру државно-административног центра у Савамали и на западном Врачару који је утемељио кнез Милош Обереновић тридесетих година века. Подигнуте су нове зграде *Министарства војног* (1895)²⁸, према пројекту Јована Илкића, и *Војне академије* (завршене 1900)²⁹, према пројекту Димитрија Т. Лека. На углу блока у коме су биле старе коњичке касарне и *Мањез - кавалирска јашионица*, према пројекту Јована Илкића и Милорада Рувидића изграђен је *Официрски дом* (1895), који је краљ поклатио гарнизону.³⁰

На основу Закона о изградњи школа (из 1893), подигнуте су две нове савремене школске зграде - *Дорћолска основна школа* (1893)³¹ дело Милана Капетановића и *Палилулска основна школа* (1894)³² дело Милана Антоновића. Тих година је изграђен и *Дом сиротне деце* (1893)³³, који је у Студеничкој улици изградило Друштво "Краљ Дечански", према пројекту Милорада Рувидића и Драгутина Ђорђевића.

Крајем осамдесетих година започета је према за изградњу зграда Астрономске и Метеоролошке опсерваторије Велике школе у Топчидеру, али је 1889. усвојена нова локација на *Врачарском пољу*. Мада је Андра Стевановић израдио пројекат за Астрономску опсерваторију (1890) од њене изградње се одустало, те је згра-

да Метеоролошке опсерваторије, изграђена 1890-91. према пројекту Димитрија Т. Лека, коришћена и за астрономска осматрања, па су је београђани назвали *Звездара*.³⁴

Од новчаних завода крајем века је изграђена зграда *Управе Класне лутрије (1896)*³⁵, према пројекту Милана Капетановића.

За последње три деценије 19. века посебно је карактеристична изградња великог броја нових хотела у престоници. Одмах по преузимању Београдске тврђаве од турске војске, подигнут је у непосредној близини *Калемегдана*, на почетку тек регулисане Кнез Михаилове улице, нови хотел "*Српска круна*" (око 1869-70).³⁶ У његовој близини, у Париској улици, изграђен је хотел "*Национал*" (отворен 1869).³⁷ Код *Велике пијаце* (дан. Студентски трг) је подигнут хотел "*Македонија*" (између 1867. и 1876.), у коме су углавном одседали трговци.³⁸ Пекопута њега, на темељима старог турског хана изграђен је хотел "*Империјал*" (1880).³⁹ У Кнез Михаиловој улици је, такође на месту старог хана, после њене регулације 1869. изграђен хотел "*Русија*" (први пут се помиње 1875).⁴⁰ У близини *Позоришног трга* изграђен је хотел "*Булевар*", (први пут се помиње 1875), у коме је крајем деведесетих година отворен "*мјузик-хол*".⁴¹ Сви ови хотели имали су приземље и спрат, а први хотел са два спрата, после *Старог здања* изграђеног половином века, био је хотел "*Славија*" (око 1885), подигнут према пројекту Франтишека Неквасила на самом рубу тадашње вароши.⁴²

Од осталих грађевина јавне намене у Београду су крајем 19. века подигнуте: *Велика вежбаоница Српског гимнастичарског друштва "Душан Силни"*, на Тргу Славија (на почетку дан. Мекензијеве ул)⁴³, зграда *Рударског одељења Министарства народне привреде и трговине у Шумадијској улици*,⁴⁴ зграда *Хемијске лабораторије* (у дан. Његошевој ул)⁴⁵ и *Прва покривена пијаца* изграђена 1886. на *Врачарском тргу*.⁴⁶ Забележене су и припреме за изградњу нове зграде *Народне скупштине* на простору *Марвене пијаце*, за коју је 1892. године идејне скице израдио Константин Јовановић, али је зграда касније изграђена према пројектима другог аутора.⁴⁷ У близини (али ближе *Теразијама*) је око 1900. изграђена нова зграда *Окружног суда и Главне команде*.⁴⁸

ОДЛИКЕ ЕВРОПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ ИСТОРИЈСКИХ СТИЛОВА КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Архитектура историјских стилова, која је завладала европским градитељством половином 19. века, последњих деценија века доживела је извесне промене које су се огледале у изразитој стилској разноврсности, усложњавању и богатим и слободнијем коришћењу стилова из прошлости. Од почетка седамдесетих година 19. века до краја прве деценије 20. века међусобно се сукобљавао већи број различитих стилских тенденција. Не само да су се у градитељству истовремено користили различити стилски изрази, већ је било уобичајено да поједини аутори у свом опусу користе разне стилове, или да комбинују разнородне стилске мотиве на истој грађевини. Тако је еклектички метод, који је већ био изражен половином века, у последњим деценијама дошао до пуног изражаја и постао, код великог броја аутора, доминантно обележје њиховог стваралаштва. Мада се у литератури често целокупни период у коме је преовладала архитектура историјских стилова дефинише као еклектицизам и историцизам, са негативним значењем, као просто преношење облика из прошлости без креативног чина, ипак се ови термини не могу примењивати на све градитеље и њихова дела. И поред тога што су се они позивали на искуства прошлих епоха, примењујући еклектички метод за остваривање својих идеја, питање је да ли се ове одреднице могу применити на сва дела, како она која су преносила облике и карактеристике једног стила, тако и она која су се угледала на више различитих стилова, дајући једну нову синтезу. Пре се може рећи да се оригиналност и квалитет остварених дела могу вредновати у зависности од самог приступа аутора, тј. да ли је он успео да оствари извешан креативан помак у односу на историјски предлог, или се задржао само на непосредном преношењу одлика одређеног стила или стилова.⁴⁹

У целини посматрано, европско градитељство је крајем прошлог века дошло до етапе која је својствена многим стилским периодима када се садржајно исцрпе и када преовладава понављање већ утврђених образаца, или се претерано инсистира на вештини извођења и личном виђењу, што води у маниризам. Ипак, у разноликом и претежно историцистичком и еклектичком градитељству краја 19. века може се издвојити већи број градитеља који су остварили извешан

креативан однос према наслеђу, јер су у својим делима дали нова решења прилагођена времену у коме су стварали. Поједини аутори су и намерно одступали од изворних принципа и облика појединих стилова како би постигли свој оригинални израз и истакли властиту индивидуалност.⁵⁰

И поред обиља различитих стилских приступа, могу се уочити и неке преовладавајуће тенденције у тадашњем архитектонском обликовању. Већина аутора је напустила романтичарске идеје, карактеристичне за средину века и своју пажњу је поново усмерила ка класичном наслеђу, претежно на богате облике римског и позног ренесанса, често комбинованог са барокним мотивима, мада нису били ретки ни аутори који су неговали чисто класично обликовање инспирисано античким формама. Зато се као преовлађујућа струја западноевропске архитектуре уочавају неоренесанса, необарок и неокласицизам, али са много богатијим облицима на половином века. Уз њих се и даље јављало, мада слабије изражено, неговање романтичарског духа, кроз оживљавање разноврсних средњовековних инспирација у оквиру неоромантизма или чистог неоготичког, неороманичког и неовизантијског обликовања.

Значајну улогу у јачању и доминацији архитектуре историјских стилова имале су државне институције и богати инвеститори који су у овом изузетно монументалном и декоративном стваралаштву видели начин да изразе свој друштвени положај и богатство. Из тог разлога историјски стилови су били незаобилазни код изградње државних и друштвених јавних грађевина, прерастајући у званични етаблирани стил. ОвOME су допринеле техничке високе школе и академије значајних европских центара, под чијим утицајем је уобличено једно посебно и озваничено академско виђење архитектонског обликовања, које је почивало на еклектичком методу. Постепено су се развили устаљени обрасци у оквиру појединих стилских категорија који су постали обавезни, те је академизам спутавао ауторе намечући им одређено виђење појединих стилова, постављајући оквире у којима могу да развијају своју креативност и усмеравајући их у оквиру наметнуте хијерархује. Били су уобичајени и одређени стилови за поједине врсте грађевина јавних намена. Тако је за државне установе, музеје, позоришта и банке најчешће коришћено богато неоренесансно и необарокно обликовање. Просветне установе и друге зграде утилитарног значаја најчешће су имале скромнију неоренесансну архитектуру. На болницама и касарнама (посебно у Немачкој) претежно су примењиване неоро-

мантичарске форме с мотивима из средњовековне архитектуре.⁵¹

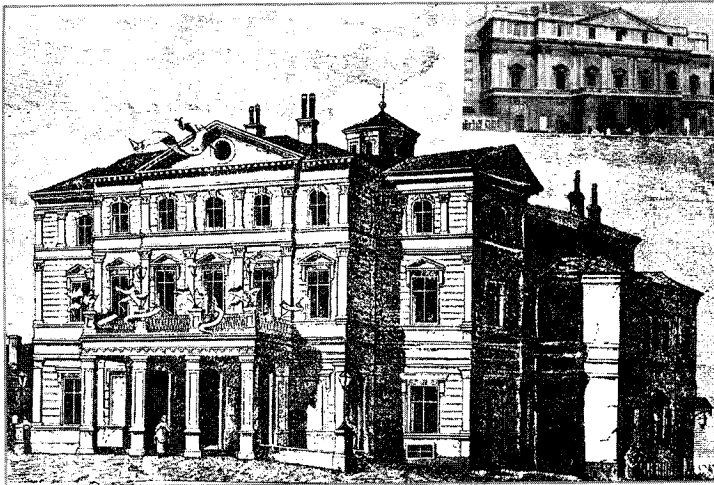
Како академизам није пружао ауторима могућност да остваре велике помаке у развоју појединих стилова, они су се углавном кретали у оквиру истраживања складних односа, идеалних пропорција, хармоније и прецизно обликоване декоративне обраде. Сама структура грађевине, унутрашња организација и пропорције маса били су наметнути преко идеалних модела заснованих на академским постулатима. Зато су се индивидуалност и величина градитеља огледале у способности да, у оквиру ових прописаних модела и репертоара детаља, остваре свој особени израз.

Ипак, и поред наведених ограничења академизам је допринео упознавању и темељном проучавању особина појединих стилских епоха из прошлости. Одређени број градитеља је успевао да у њих унесе и свој лични печат и оствари изванредан креативни помак. Талентовани градитељи, снажних индивидуалности, успевали су да остваре врхунске композиције с изузетно чисто примењеним карактеристикама одређеног стила, али прилагођене новим наменама, савременим потребама и новим технолошким и конструкцијским могућностима индустријског доба. Ове тежње јасно су биле изражене у теоријском и практичном деловању немачког градитеља Готфрида Земпера⁵², који је имао значајан утицај на обликовање тадашњих европских архитектонских схватања.⁵³

Међутим, и поред појаве теоретских залагања за јединство садржаја и форме у обликовању, архитектонска пракса је у великој мери била одраз академског традиционалног односа и у њој је била изражена подвојеност између спољашњег архитектонског израза, који је био одраз академских образаца за поједине стилове, и унутрашње структуре, која је била одраз савремене функције и нових конструкцијских могућности.

АРХИТЕКТУРА ГРАЂЕВИНА ЈАВНИХ НАМЕНА ИЗГРАЂЕНИХ КРАЈЕМ ШЕЗДЕСЕТИХ И ТОКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 19.ВЕКА

Архитектонско обликовање у кнежевини, касније краљевини, Србији било је под утицајем средњоевропске архитектуре у којој је доминирала немачка архитектура, чији је истакнути представник био Земпер. Такође је био присутан и утицај тадашње француске архитектуре перио-

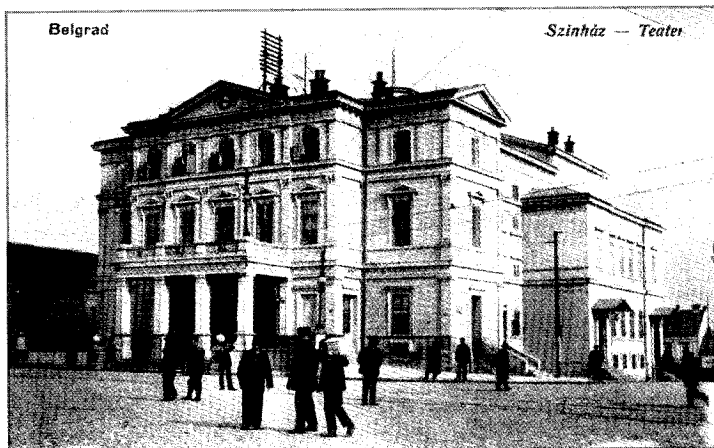
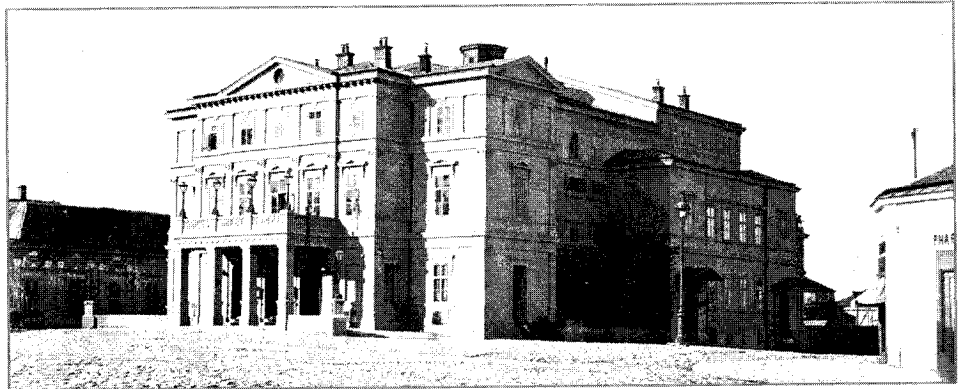
Сл. 1
Првобитни изглед Народног позоришта – Цртеж из Србадије (1874) и изглед Миланске скале, у углу.

(Поповић Ж. (1986), *Историја архитектуре позоришта, казалишта, гледалишта и театра Европе и Југославије*, Београд, сл. 454.)

The original appearance of the National Theatre – Drawing from Srbadije (1874) and the facade of Milan's Scala in the corner

Popovic, (1986), *Istorija arhitekture pozorista, kazalista, gledaliska i teatra Evrope i Jugoslavije*, Belgrade, illustration. 454.

(The Architectural History of Theatres and Cinemas in Europe and Yugoslavia)

Сл. 2

Народно позориште око 1895. г.

- снимак М. Јовановића (Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда 1815-1814*, Београд, Музеј града Београда, табла Бугарски А., сл. 2,1.)

National Theatre around 1895

- Photograph: M. Jovanovic Djuric-Zamolo D. (1981), *Graditeqi Beograda 1815-1814* (Belgrade's builders 1815-1814) Belgrade, Museum of the City of Belgrade, table Bugarski, A. illustration 2.1

Сл. 3

Народно позориште

- снимак почетком 20. века

(Разгледница из колекције М. Јуришића)

National Theatre

- photograph early 20th century

Postcard from the collection of Jurisic, M.

да "Другог царства", базиран на француском класичном наслеђу.⁵⁴ Од великог утицаја је било и то што је у другој половини века Беч, у коме се школовала прва генерација српских градитеља, доживео урбани преображај. Његова реконструкција и изградња нових монументалних јавних грађевина и стамбених блокова на простору око новог саобраћајног прстена - Ring-a, који је опасвао старо градско језгро, трајала је од 1858. до 1888. Док су нове стамбене зграде имале репрезентативне фасаде у духу високе ренесансе, са аркадама у приземљу и високом мансардним крововима по угледу на париске

примере, архитектура јавних грађевина била је одраз академског виђења разнородних стилова, и класичних и средњовековних. Она је била под утицајем историцистичких схватања која су прерасла у касни историзам, те се првобитно строго придржавање академских образаца транспоновало у много слободније и некреативније коришћење стилских форми из прошлости.⁵⁵ Тако је Беч, као својеврсни музеј архитектуре историјских стилова 19. века, имао доминантан утицај на градитеље у Србији, вероватно непосреднији но идеје тадашњих европских теоретичара архитектуре и уметности.

Касније, на другу генерацију српских градитеља, углавном, рођених у Србији, већи утицај је имала немачка архитектура јер су они били школовани на високим техничким школама у Карлсруеу, Минхену и Берлину. Они су били под утицајем немачког високог и касног историзма који је, претежно, неговао класичну ренесансну и барокну архитектуру, али уз увек присутан романтичарски дух, окренут ка средњовековном наслеђу.⁵⁶

У кнежевини Србији прве тенденције повратка на класичне ренесансне узоре у архитектонском обликовању уочавају се већ шездесетих година у оквиру епохе романтизма. На прелазу шездесетих у седамдесете године (1865-75), долази до постепеног претапања романтичарске у класичну архитектуру.⁵⁷ Романтичарски мотиви су углавном били заступљенији на приватним зградама, док су се нова државна здања обично градила у неоренесансној архитектури. Ове промене су биле одраз већ наведених стилских промена на просторима средње Европе и нових естетских схватања која су се јавила и у другим областима уметности. У српској литератури и ликовним уметностима романтичарски дух је потиснут рационалним духом

Сл. 4

Првобитни изглед новог хотела Код Српске круне – фотографија Ј. В. Громана из 1876. г.

(Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд, *Музеј града Београда*, табла 27.)

The original appearance of the new hotel At the Serbian crown- photograph Groman, J. V. from 1876.

Ђурић-Замоло Д. (1988), *Hoteli i kafane XIX veka u Beogradu* (Hotels and restaurants in the 19th century in Belgrade), Belgrade, *Museum of the City of Belgrade*, table 27.

Сл. 5

Нови хотел Код Српске круне - снимак из треће деценије 20. века (Разгледница из колекције

М. Јуришића)

The new hotel At the Serbian crown- photograph from the third decade of the 20th century

Postcard from the collection of Jurisic, M.

реализма. У архитектури се тај нови дух огледао у повратку класичним формама, претежно високе ренесансе и барока, али и класицизма.⁵⁸ Уобичајена је била и репрезентативнија декоративна обрада државних здања, под утицајем убрзаног развоја земље, њеног економског и културног напретка.

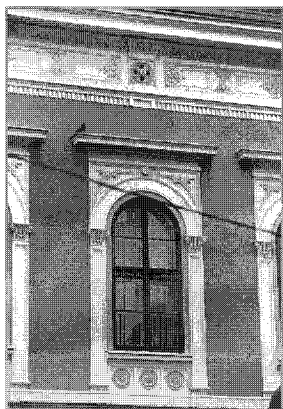
Први период посматраног раздобља (1870-1878) може се сматрати прелазним добом, у коме су нове идеје и класично обликовање постепено смењивли романтизам. Грађене су релативно скромне грађевине у духу једноставне неоренесансне архитектуре, што је био одраз тадашњих економских могућности земље. Најзначајнији градитељи овог периода, који су својим делима утицали на наведене стилске промене, били су Андрија Вуковић⁵⁹ и Александар Бугарски⁶⁰. Њихов градитељски лик је формиран на школовању у Пешти, где су се једно време бавили и праксом, тако

да су они у српску архитектуру пренели тадашња средњоевропска стилска схватања, али прилагођена релативно скромним могућностима земље.

Прелаз на чисто класично обликовање Бугарски је изразио зградом *Народног позоришта*, већ крајем шездесетих година, када је у српској архитектури још увек преовладавао дух романтизма (Сл. 1, 2 и 3). На њој се огледао повратак рационалном духу, јер је аутор са чистим кубичним формама, скромним неоренесансним мотивима и умереном декоративном обрадом постигао уравнотежени утисак, заснован на строгим академским принципима. У просторној организацији и структури зграде слеђене су устаљене академске схеме за овај тип грађевина, али скромнијих размера. Мале материјалне могућности средине нису омогућавале примену у Европи уобичајених монументалних решења и нових теоретских разматрања о савременим функционалним сценама, по угледу на античке узоре. Бугарски је употребио традиционалну аксијалну схему код које су се подужно низали улазни трем, фоаје, сала

Сл. 6
Нови хотел Код Српске круне - средишњи део прочеља
 (снимак аутора текста)
The new hotel At the Serbian crown - the mid part of the front façade
 (Photograph by the author of the text)

Сл. 7
Нови хотел Код Српске круне - прозор на I спрату
 (снимак аутора текста)
The new hotel At the Serbian crown - the window on the 1st floor
 (Photograph by the author of the text)

потковичастог облика с галеријама и ложама и бина, што је у европским оквитима било превазиђено решење. Композиција маса и обрада фасадних површина била је веома блиска архитектури миланске *Скале*, обликоване у духу италијанске неокласицистичке традиције засноване на ренесансним узорима.⁶¹

Пратећи овај узор, Бугарски је структуру зграде компоновао симетрично, заснивајући је на чистим кубичним масама које су се степеновале по дубини, дуж главне подужне осовине зграде, одражавајући унутрашњу структуру простора. Само прочеље зграде било је рашчлањено на три површине од којих је централна била веома плитко избачена, у виду ризалита, и наглашена тремом, балконом и троугаоним тимпаноном у висини крова. Мада је следио обликовање миланске *Скале*, Бугарски је повлачењем у дубину бочних вертикалних маса са степеништима, које уоквиравају прочеље, остварио знатно разуђеније решење. Обрада фасадних површина била је уобичајена, са истицањем хоризонталних поља, одељених венцима и парапетним појасевима, у духу ренесансе. Била је примењена и подела фасадних површина на посебна поља помоћу плитко моделованих пиластара. Сваки спрат је био другачије декоративно обрађен са класичним степеновањем стилске обраде по вертикали.

Сл. 8

Хотел Русија (десно) око 1876. г.
– фотографија Ј. В. Громана

(Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд, Музеј града Београда, табла 18.)

Hotel Russia (right) around 1876
– photograph Groman, J. V.

Djuric-Zamolo D. (1988), *Hoteli i kafane XIX veka u Beogradu* (Hotels and restaurants in the 19th century in Belgrade), Belgrade, Museum of the City of Belgrade, table 18.

Сл. 9

Хотел Русија (након доградње II спрата)
– снимак пре Првог светског рата

(Разгледница из колекције М. Јуришића)

Hotel Russia (after the 2nd floor addition)

– photograph before World War I

(Postcard from the collection of Jurisic, M.)

У истом периоду, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, на самом крају епохе романтизма, у српској престоници је изграђено неколико хотела чија је архитектура, такође, наговештавала наступајуће раздобље превласти класичног академског обликовања. За *нови хотел "Код Српске круне"*, изграђен крајем шездесетих година у Кнез Михаиловој улици, прекопута *Калемегдана*, у литератури се често наводи да је у стилу романтизма (Сл. 4, 5, 6 и 7). Међутим, он само временом изградње припада епохи романтизма, док се на његовој архитектури јасно уочавају елементи неоренесансног обликовања, карактеристични за европску архитектуру средине 19. века.⁶²

Сама структура зграде, затворене кубичне масе с унутрашњим двориштем може се повезати с палатама италијанске ренесансе. На њих асоцирају и дуги хоризонтални низови ритмично распоређених прозора, који формирају две хоризонталне зоне међусобно одвојене профилисаним венцем. Главно прочеље је компоновано симетрично, наглашавањем централне осе главним улазом и балконом. Док је приземље обрађено плитким спојницама које подражавају камени

слог, површина спратова је глатко малтерисана, како би се што више истакли богато обрађени неоренесансни оквири око прозора. Утиску богате декоративне обраде доприносила је и употреба колористичког ефекта, јер се на основу старих фотографија може закључити да су првобитно декоративни елементи око отвора и на фризу кровног венца били истакнути тамном бојом. Утицај романтизма огледа се у примени плитких лизена, код вертикалне поделе површина приземља и спрата, и отвора са сегментним луком, у приземљу.

Богату декоративну обраду, с елементима ренесансе и барока, имао је и *Хотел "Русија"*, такође, изграђен у Кнез Михаиловој улици почетком седамдесетих година⁶³ (Сл. 8 и 9).

Наведени примери осликавају карактеристике прелазног доба с још увек присутним утицајем епохе романтизма, јер академски принципи нису потпуно усвојени. У структури грађевина, композицији и декоративној обради њихових фасада преовладавали су елементи ренесансне архитектуре, али су у обради појединих архитектонских елемената и пластичне декорације били присутни утицаји романтизма, класицизма и барока.

НАПОМЕНЕ:

- Београд је 1874.г. имао 27605 житеља, 1889.г. 55868, а 1900.г. 69769. Док је 1874. 71,7 од укупног броја становника било рођено у Србији, 1900. их је било 60,7%. Видети: Радовановић М. (1974), *Демографски односи 1815-1914, Историја Београда 2*, Београд, САНУ, стр. 271, 291.
- Емилијан Јосимовић (1823-1897) рођен је у Старој Молдави, у данашњој Румунији, као син официра војне границе. Кратко време, по завршетку студија 1845, радио је на изградњи прве мађарске железничке пруге. Исте године прелази у Србију где је изабран за привременог професора Математике и Механике на Лицеју, на коме остаје до 1852. када је постављен за сталног професора у Артиљеријској школи, за предмете Математика, Механика и Нацртна геометрија. Као хонорарни професор Лицеја предавао је од 1859. до 1864. Математику и Грађанску архитектуру. Враћа се на Велику школу, као редовни професор, 1869. и остаје до 1878. Осим Грађанске архитектуре предавао је на Лицеју, односно Великој школи, и Механику (1859-62), Практичну геометрију (1859-62), Геодезију (1870-79), Математику и Вишу математику (1845-52. и 1859-63) и Нацртну геометрију (1870-74). Био је ректор Лицеја (1849-50) и Велике школе (1874-75. и 1876-77). Објавио је низ уџбеника. Предлог реконструкције Вароши Јосимовић је објавио као: *Објасненије предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу, са једним литографисаним планом у размери 1:3000*, Београд 1867. Видети: Максимовић Б. (1956), *Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића, Годишњак Музеја града Београда III*, стр. 285-301. Максимовић Б. (1965), *Емилијан Јосимовић, Институт за архитектуру и урбанизам Србије*, стр. 15, 47-48. Грујић В. (1967), *Више образовање у Србији Више образовање у Србији за првих седам деценија 19. века, Годишњак града Београда XIV*, стр. 213. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, Музеј града Београда, стр. 61-63. Маневић З. (1988), *Београдска архитектонска школа, Универзитет у Београду 1838-1988*, Београд, стр.621. *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, Необјављени рукописи, Архитектонски факултет, Београд 1996*, стр.15-16, 106, 114. Анђус В. (1996), *Грађевинска техника на Лицеју, Инжењерској школи и Великој школи (1838-1846)*, Београд, *Грађевински факултет Универзитета у Београду 1846-1996*, књ.1, стр.8. Исто, Библиографије, стр. 76, 264, 298, 299.
- Видети: (1967), *Београд у деветнаестом веку, Из дела страних писаца, Београд Музеј града Београда*.
- Нова реонска граница учртана је на Плану Београда из 1893, са ознаком "удесио Бешлић". Видети: Шкаламера Ж. (1967), *Прилог проучавања картографских извора за историју Београда 19 века, Годишњак града Београда XIV*, стр.192. Недић С. (1976), *Урбанистичко уређење Београда од 1876. до 1914, Годишњак града Београда XXIII*, стр. 178.
- Видети: Каниц Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ, Београд у деветнаестом веку, Београд, Музеј града Београда*, стр. 239.
- Значајније улице су поплочаване мајором од гранитних коцки, изградња водовода је завршена 1892. године, урађен је генерални пројекат канализације 1894. године, после изградње прве електричне централе 1891. године. Уводи се електрично осветљење улица. Прва линија трамвоја на коњску вучу *Калимегдан-Славија* уведена је 1891-92. године. Убрзо је започета изградња електричног трамваја - прва линија *Пристаниште-Официрске касарне* пуштена је 1894. године. Почело је уређење бројних паркова - *Великог Калемегдана* (око 1884), *Малог Калемегдана* (после конкурса 1898), *Краљеве баште*, *Ботаничке баште* (од 1890) и др. Видети: Недић С. (1976), *Урбанистичко уређење*, наведено дело, стр. 156, 188, 191, 195. (1968), *Београд у XIX веку, Загреб, Музеј града Београда, каталог изложби-књ.7*, стр.157. Максимовић Б. (1970), *Урбанистички развој Београда 1830-1941, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд, САНУ, стр. 88. Исти (1983), *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*, Београд, *Завод за заштиту споменика културе града Београда*, стр. 13.
- Ђурић-Замоло Д. (1988), *Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865), Зборник радова Градска култура на Балкану (XV-XIX века), 2*, Београд, *САНУ-Балканолошки институт, посебно издање 36. Ротер-Благојевић М. (1998), Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века, Изградња 5* стр. 245-258.
- Опширнији приказ је дат у тексту М.Ротер-Благојевић (1997), *Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века - утицај страних и домаћих градитеља, Годишњак града Београда XLIV*, стр. 125-167.
- У Београду су од 1871-76. године адаптиране зграде Управе града, Артиљеријске школе, Жандармеријске станице, Касарне и Војне болнице у Топчидеру. Видети: Несторовић Б., *Архитектура Србије у XIX веку* (рукопис), Архив САНУ, Историјска збирка. 14410, стр. 306.
- У Србији су биле изграђене многе циглане и пећи за креч. Цемент се увозио из Војводине, а изграђена је и прва српска фабрика цемента у Рањи. Разноврсни грађевински материјали могли су да се набаве и у великим стовариштима на совском пристаништу, где ја било домаће и стране робе. Око 1890. године отворен је Рипањски камени мајдан у коме се експлоатирао квалитетни гранит. Пред крај века Прометна банка је изградила стругару на Дунавском кеју, где је могла да се набави разноврсна дрвена грађа. Видети: Исто, стр. 314-316.
- Градитељи, који су углавном школовани у иностранству, пропагирали су коришћење бетона. У Српском техничком листу 1894. године објављен је чланак који говори о коришћење бетона на ниским температурама и о хидрауличним малтерима, превод једног страног текста о истраживањима вршеним у Швајцарској. У истом часопису су објављиване и рекламе за намазе против влаге у темељима. Видети: Исто, стр. 314-316.
- Прво српско грађевинско друштво, основано 1882. године по типу деоничарског друштва, бавило се подизањем зграда свих врста, регулацијом, грађењем железница, прометом некретнина и плацева и сл. Видети: Исто, стр. 311.
- Позоришни одбор, који је после кнежеве смрти руководио изградњом, није био задовољан усвојеним положајем јер је сматрао да зграда треба да буде у осовини новог Позоришног трга (односно на месту данашњег Народног музеја), како би дала што репрезентативни оквир будућем тргу. Одбор је веома детаљно разматрао изградњу Позоришта, првенствено избор локације и техничка питања, али није имао времена да размисли питања везана за "стил" зграде. Предложено је додавање још једног реда ложа, набавка противпожарне завесе за бину, више противпожарних излаза, осветљење гасом и сл. Видети: Исто, стр. 127-129. Ковијанић Г. (1971), *Грађа Архива Србије о Народном позоришту у Београду 1835-1954*, Београд, Архив Србије, стр. 124, 128, 129.
- М. Малетић је забележио да је Министарство грађевина јануара 1868. године набавило из Панчева документацију са плановима позоришта у Араду, Темишвару, Великом Бечкереку, Осјеку и Суботици, као и планове француских, талијанских и германских позоришта. За разлику од Министарства, Одбор се залагао за расписивање конкурса, како би се дошло до најприкладнијег решења, а противио се аутоматском прихватању пројекта урађеног у Министарству. На крају је Одбор прихватио поднети пројекат, али је предложио одређене измене. Видети: Малетић Ђ. (1884), *Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду, Годишњица Николе Чупића XXII, САНУ*, стр. 350, 356.
- Према уговору радови су требали да буду завршени до октобра 1868. године Камен темељац је положен августа 1868. године, у присуству младог кнеза Милана Обреновића. Изградња је завршена јануара 1869. године, када је отпочело унутрашње уређење. Опрема и сценска техника биле су набављене у Бечу. Видети: Исто, стр. 437. Несторовић Н. (1972), поновљено издање из 1937), *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд, *Институт за архитектуру и урбанизам*, стр. 45-48.
- Дозидан је део бине (1870), уведени су водовод (1896) и електрично осветљење (1898). Видети: Исто, стр. 48. Несторовић Б. (1956), *Народно позориште у Београду, Годишњак Музеја града Београда III*, стр. 313-320.
- Зграда је грађена у камену и опеци, а све таванице, галерије и крована конструкција су биле од дрвене грађе. Видети: Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 45-48.
- Видети: Вивијен Х. (1967), *Србија - рај за сиромашног човека, Београд у деветнаестом веку*, стр. 170. Каниц Ф. (1967),

- Краљевина Србија и српски народ, стр. 249.
- 19 На месту дан. зграда биоскопа Одеон, на углу Народног фронта и Кнеза Милоша ул. Порушена је пред други светски рат. Видети: (1968), *Београд у XIX веку* стр. 146.
 - 20 Угао Краља Милана и Дворске ул. (данас Српских владара и Драгослава Јовановића). Одлука о градњи је донета 1881. године, на ентеријеру је рађено 1883. године, а 1884. године је завршена. Видети: Несторовић Б, *Архитектура Србије (рукопис)*, стр. 350. Н. Несторовић наводи 1882. као годину изградње. Видети: Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 51. Радове је изводио Јозеф Штајнлехнер, а у изradi дворске капеле је суделовао и тада млади архитекта Јован Илкић. Видети: Несторовић Б. (1972), *Јован Илкић, београдски архитекта, Годишњак града Београда XIX*, стр. 253.
 - 21 Каниц Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ*, стр. 252.
 - 22 Данас Терaziје 41. Видети: Никић Лб. (1982), *Архитекта Јован Суботић*, Нови Сад, *Зборник за ликовне уметности МС 18*, стр. 254-255.
 - 23 Кнеза Милоша 20. Зграда је касније реконструисана, између два рата дограђена су крила која формирају зтворени блок из старог дела и један спрат, према пројекту Николе Краснова. После Другог светског рата дограђен је још један спрат. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе у Србији XIX века, Саопштења X, Републички завод за заштиту споменика културе Србије*, стр. 156.
 - 24 Савски трг 2 - Ф. Каниц наводи да је аутор пројекта био бечки архитекта фон Флатих. Видети: Каниц Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ*, стр. 274. Проф. Б.Несторовић наводи као аутора архитекту фон Шлихта. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр. 141.
 - 25 Краља Петра 12 (угао Цара Лазара ул) - Народна банка је плац купила 1886. године, а 1887. је својена скица плана чији су аутори били двојица архитеката вероватно запослени у Министарству грађевина. Можда је један од њих био Јован Илкић. Ипак Управни одбор банке је одлучио да К. Јовановићу повери изradу коначног пројекта. Изградњу су добили предузимачи Јирасек и Краус из Сегедина. Радови на ентеријеру трејали су до марта 1890. Касније је, 1922-25. године, дограђен део ка Грачаничкој и Чубриној улици, према Јовановићевом пројекту. Видети: Никић Лб. (1957), *Архитекта Константин Јовановић, Годишњак града Београда IV*, стр. 347. Исти (1976), *Из архитектонске делатности Константина Јовановића у Београду, Годишњак града Београда XXIII*, стр. 127-129
 - 26 Налазила се у Јакшићевој 8 (угао са Цара Лазара ул), порушена је у Другом светском рату. Првобитно је подигнута само приземна зграда (1888), а касније је дозидан спрат (1897) и вероватно урађена нова фасада. Њена архитектура је у великој мери подсећала на Палату Народне банке, те неки истраживачи сматрају да је аутор био К. Јовановић. Видети: Никић Лб. (1976), *Из архитектонске делатности Константина Јовановића*, стр. 130.
 - 27 Цара Душана 13. - Првобитно је имала приземље и два спрата, а 1924. је дограђен још један спрат према пројекту Петра Бојаловића. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр. 156. Исти (1972), *Јован Илкић*, стр. 261.
 - 28 Министарство војно налазило се на углу Милоша Великог 27 и Немањине ул. Порушено је у бомбардовању 1941. Видети: Исто, стр. 157.
 - 29 Угао Бирчанинове 3 и Ресавске ул. Зграда је била у истом блоку као стара Артиљеријска школа. Првобитно је било изграђено само крило дуж Бирчанинове ул., а после Првог светског рата су дограђена крила дуж Ресавске и Немањине ул. Видети: Исто.
 - 30 Угао Краља Милана 48 и Ресавске ул. Претходно је расписан конкурс. Видети: Исто. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 48.
 - 31 Дубровачка 1, угао Цара Душана ул. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр.156. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 65.
 - 32 Таковска 41, на простору некадашњег Палилулског трга. Радове је изводио предузимач Ђура Николић. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр. 156. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 18.
 - 33 Светозара Марковића 72. Радове су изводили предузимачи браћа Спасић. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр. 156.
 - 34 Булевар ЈНА 8. - Пројекти су израђени у Министарству грађевина. Радове је изводио предузимач Адолф Шток. Видети: Неђић С. (1990), *Зграда Метеоролошке опсерваторије у Београду, Годишњак града Београда XXXVII*, стр. 121.
 - 35 Васина ул. 20. Вероватно је са Капетановићем код решења просторне структуре и конструкције сарађивао инж. Милош Савчић. Видети: Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 65.
 - 36 Кнез Михаилова 56. - Видети: Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане XIX века у Београду, Београд, Музеј града Београда*, стр. 86. Проф.Б.Несторовић наводи да је израђен 1867, а да је његов аутор вероватно био Андрија Вуковић. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика културе*, стр. 154-155.
 - 37 Париска 9. - Сузласник хотеле је био државни инжењер Атанасије Вујић, па се претпоставља да је он био аутор пројекта зграде. Хотел је 1892. године купио Никола Пашић. Видети: Ђурић-Замоло Д (1981), *Градитељи Београда*, стр. 50-51.
 - 38 Васина 24.- Порушен је 1941. Исто, стр. 47-48.
 - 39 Васина 25. На месту данашње пјачете испред Филозофског факултета. Порушен 1968. Видети: Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане*, (1988), стр. 34-37.
 - 40 Кнез Михаилова 38. Претпостављало се да је аутор Александар Бугарски. Међутим, он ову зграду није навео у свом аутографу. Крајем века дозидан је један спрат, а између два рата још два спрата. Видети: Никић Лб. (1978), *Из архитектонске делатности Александра Бугарског у Београду, Урбанизам Београда*, 46, стр. 63-68. Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане*, стр. 63.
 - 41 Дан. угао Македонске и Браће Југовића ул. - Хотел се помиње у списку кафана из 1860. године. Првобитно је изграђен само део ка Македонској улици, а 1880. године је проширен и дозидана је сала у којој је данас биоскоп *Балкан*. Видети: Исто, стр. 17-22.
 - 42 Дан. Светосавска 1 (угао Бул. ЈНА). - Прекопута дан. хотела Славија. Крајем века дуж дан. Бул.ЈНА је дограђено крило са великом салом. Порушен је у II светском рату. Видети: Исто, стр. 69-70. Каниц Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ*, стр. 263. Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 69.
 - 43 Видети: Каниц, Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ*, стр. 263.
 - 44 Дан. Бул. ЈНА (између Катићеве и Тиршове ул), изграђена око 1880. године, а порушена у време Другог светског рата. Видети: Ђурић-Замоло Д.(1981), *Градитељи Београда*, стр. 141
 - 45 Дан. Његошева 12 (угао Краља Милутина ул). - Изграђена је 1882. године, а касније је дозидан спрат и бочна крила. Видети: Исто.
 - 46 Дан. Цветни трг, зграда је била на месту дан. самопослуге. Видети: Каниц Ф. (1967), *Краљевина Србија и српски народ*, стр. 262.
 - 47 Видети: Бабић Лб. (1961), *Живот и рад Константина А. Јовановића - посебан део, Зборник Архитектонског факултета у Београду 7*, стр. 18.
 - 48 Дан. Бул. краља Александра 7. - Проф. Н. Несторовић је забележио да је зграду пројектовао Драгутин Ђорђевић. Порушена је приликом изградње Трга Маркса и Енгелса (дан. Трг Николе Пашића). Видети: Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 85-86. Ђурић-Замоло Д.(1981), *Градитељи Београда*, стр. 37.
 - 49 Видети: Јовановић М. (1988-89), *Историзам у уметности XIX века, Саопштења XX-XXI, Републички завод за заштиту споменика културе Србије*, стр. 275-276, 281. Иванчевић Р. (1978), *Критериј стила и квалитета у интерпретацији неостилова, Живот уметности*, стр. 10.
 - 50 Видети: Summerson J. (1988), *The Classical Language of Architecture*, London, *Thames and Hudson* стр. 74-75.
 - 51 Видети: Hitchcock H. R. (1971), *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries, The Pelican History of Art*, New York, Penguin Books, стр. 14, 19-20, 32, 144. Несторовић Б., *Архитектура Србије (рукопис)*, стр. 332-333.
 - 52 Готфрид Землер (Gottfried Semper, 1803-1879) био је изузетан познавалац античког и ренесансног наслеђа, које је упознао на својим путовањима по Грчкој и Италији, али и савремених схватања Француских и Енглеских теоретичара архитектуре и уметности. Поред богате градитељске праксе водио се и теоријом архитектуре као професор на Академији у Дрездену и Политехници у Цириху. Приврженост класичној архитектури исказивао је кроз неговање неоренесансног обликовања, јер је заступао мишљење да архитектура 19. века треба да настави барокном прекинути развој ренесансног градитељства, али прилагођено

- савременим схватањима и потребама. Тежио је повезивању уметничког и инжењерског аспекта архитектуре, што је исказао у својим делима: *Wissenschaft, Industrie und Kunst* (Braunschweig, 1851) и *Der Stil in den Technischen und Tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik*, Bd. 1-2 (Frankfurt/M., 1860-63). Његово најзначајније дело је Опера у Дрездену (1837-41). Био је позван 1871. године у Беч као саветник на изградњи монументалних државних грађевина на простору Ринга. Учествовао је (са К. Хазенауером) у пројектима за Градско позориште (1874-88), Природњачки музеј и Уметнички музеј (оба 1872-89). Имао је велики утицај на српског градитеља, свог ученика и следбеника, Константина А. Јовановића. Видети: Саворенска Т.Ф. (1987), *Западноевропско градоградитељство XVIII-XIX веков*, Москва, Строиздат стр. 154, 189. Шорке К. (1998), "Fin-de-siecle" у Бечу, политика и култура, Београд, Геополитика, стр. 27-42. Олсен Д. Ђ. (1997), *Беч Франје Јосифа, Историја модерне архитектуре* (ед. М.Р. Перовић), Београд, *Идеа/Архитектонски факултет*, стр. 291-300.
- 53 Осим Земпера значајну улогу у обликовању архитектуре академизма имали су: *Јозеф Дурм* (Jozef Durm, 1837-1919), професор академије у Карлсруеу и писац значајних дела о класичној античкој и ренесансној архитектури, *Пол Вало* (Paul Wallot, 1845-1912), професор у Берлину и *Жилијен Гаде* (Julien Guadet, 1834-1908) професор на париском Бозару. Видети: Несторовић Б, *Архитектура Србије* (рукопис), стр. 335.
- 54 Видети: Н.Р. Hitchcock, *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries*, стр. 191-193
- 55 Видети: Исто, 212-216. Yarwood D. (1987), *The Architecture of Europe*, London Spring Books, стр. 482-484. Проф. М. Јовановић сматра да је у Аустрији строги историзам владао у периоду 1850-80. године, а касни историзам 1880-1914. године. Видети: Јовановић М. (1988-89), *Историзам у уметности*, стр. 278.
- 56 Према проф. М. Јовановићу у Немачкој је високи историзам владао у периоду 1860-90. године, а касни историзам 1890-18. године. Видети: Исто, стр. 278. D. Yarwood (1987), *The Architecture of Europe*, стр. 482.
- 57 Епохом романтизма обично се у литератури обухвата период 1850-75. године (проф. Б. Несторовић), односно 1860-80. године (Д. Ђурић-Замоло и З. Маневић). Проф. М. Јовановић период 1830-80. године дефинише као романтични историзам. Видети: Несторовић Б, *Архитектура Србије у XIX веку* (рукопис), стр. 19. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 11. Маневић З. (1972), *Новија српска архитектура, Српска архитектура 1900-1970*, Београд, *Музеј савремене уметности*, стр. 8-10. Јовановић М. (1988-89), *Историзам у уметности*, стр. 278. Међутим, елементи романтизма се уочавају већ од половине века, па до краја шездесетих година. Крајем епохе романтизма се јављају елементи неоренесансне архитектуре - код "Мањежа" (1862-64) и хотела "Париз" (1866-69), "Српска круна" (1869), "Српски краљ" (око 1867), "Национал" (1869) и "Македонија" (око 1870) - који наговештавају нову епоху српске архитектуре. Видети: Магистарски рад М. Ротер (одбрањен на Архитектонском факултету у Београду 1994), *Архитектура грађевина јавних намена израђених у Београду 1830-1900*, стр. 120-144
- 58 Видети: Коларић М. (1982), *Осврт новог доба - XIX век, Уметност на тлу Југославије*, Београд-Загреб-Марибор, стр. 93-94.
- 59 Н. Несторовић сматра да је један од архитеката заслужних за прихватање неоренесансне архитектуре био Андрија Вуковић, који је био активан и у романтичарском периоду. Он је вероватно био аутор фасаде Управе монопола, раније куће Р. Барловца (Кнез Михаилова 40), израђене око 1870. г. у неоренесансном стилу. Видети: Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 37-38. Б. Несторовић претпоставља да је Вуковић могао бити и пројектант новог хотела Српска круна (Кнез Михаилова 56), израђеног око 1870. године, такође са елементима неоренесансне архитектуре. Видети: Несторовић Б, *Архитектура Србије* (рукопис), стр. 346-347.
- 60 Александар Бугарски (1835-1891) је рођен у Еперјесу у Угарској (касније Прешов у Чехословачкој). По завршетку школовања радио је у Аустрији и Угарској. У Србију је вероватно прешао 1867. године и запослио се као инжењер Министарства грађевина. Видети: Несторовић Н. (1972), *Грађевине и архитекти*, стр. 56, 67. Никић Љ. (1978), *Из архитектонске делатности Александра Бугарског*, стр. 63-74. Ђурић-Замоло Д. (1981), *Градитељи Београда*, стр. 22-26.
- 61 Израђена је 1776-78. године према пројекту Ђ. Пјермаринија (G. Piermarini). Видети: Pevsner N. (1976), *A History of Building Types*, London, Thames and Hudson, стр. 74-75.
- 62 Проф. Б. Несторовић сматра да је у стилу мирног еkleктичког ренесанса, а на основу аналогја претпоставља да је аутор Андрија Вуковић. Видети: Несторовић Б. (1974), *Преглед споменика*, стр. 154-155. Док га Г. Гордић и Д. Ђурић-Замоло сврставају у романтизам. Видети: Гордић Г. (1966), *Архитектонско наслеђе града Београда I, Саопштења*, св. 6, *Завод за заштиту споменика културе града Београда*, стр. 27. Ђурић-Замоло Д. (1988), *Хотели и кафане*, стр. 88.
- 63 Кнез Михаилова 38 - У композицији фасаде у неоренесансном духу доминирале су хоризонтале изражене у парпетном појасу и веома богато обрађеном кровном венцу. Њима су биле компариране вертикале изражене у виду континуалних пиластара који су се пружали дуж приземља и спрата, ломећи хоризонтале венаца и доприносили утиску веће пластичне рашчлањености фасаде, што је вероватно био утицај претходне романтичарске епохе. Њен утицај се огледа и у примени сегментног лука код отвора у приземљу. Крајем 19. века згради је дозидан други спрат, почетком 20. века постављено је кубе на углу и делимично је измењена фасада, а 1959. године је дограђен трећи и четврти спрат. Видети: Исто, стр. 62-67.

* Мр Мирјана Ротер Благојевић, арх.,
Архитектонски факултет у Београду